

Ils onns da vieuta dal 18avel al 19avel tschientaner

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 5

Influenzas da l'illuminessem

En il decurs dal 18avel tschientaner ha l'illuminessem mess en dumonda il mund politic e social tradì dal temp medieval. Libertad ed egualitad per tuts e stadis republicans empè da monarchias – quai eran las pretensiuns dal temp. En il Grischun aveva il svilup democratic temp-priv dal 15avel/16avel tschientaner gia anticipà insaquants da quests postulats. Perquai n'èsi betg vegnì vers la fin dal 18avel tschientaner ad ina revoluziun sco en Frantscha. Ils aderents da las novas ideas han però er chattà qua avunda lavur!

In da quels «innovatur» è stà Pader Placi a Spescha (1752-1833), conventual da la claustra da Mustér. Sco alpinist e collectader da minerals, perscrutader da la lingua rumantscha, descriptur e criticher da las relaziuns politicas e socialas, ma era sco cumbattant dal celibat ha el prestà lavur da pionier sin secturs fitg divers. Tranter auter ha Placi a Spescha animà da duvrar la sauna raschun e da betg fidar suletamain da l'agid da Dieu. D'ina da sias numerusas turas da muntogna scriva el: «Da return avain nus prendi in'otra via, damai che jau hai vis che la sfessa vegniva pli stretga vers nord. L'emprim hai jau laschà siglir mes accompagnader sur quel ed al hai tegnì vi da la suga per ch'el na possia betg sa disgraziari. Ristgond el da far il sigl, ha el clamà: «Sto. Antonio!» Jau però al hai clamà en in italian maltschec:



«ciappa pel erba», vul dir: ta tira or da la sfessa e lascha per entant da la vart sontg Antoni!»

Ils patriots economs

Durant la segunda mesadad dal 18avel tschientaner è er renovaziun agriculas ed industrialas da l'Englaterra e da la Frantscha penetradas en il Grischun. Aristocrats, spirituals e medis scolads èn sa stentads da cumbatter la povradad dal pievel. Per quest intent stuevan l'agricultura e la scola vegnir meglieradas. En quest temp han er gi lieu la segunda gronda campagna per alfabetisar il simpel pievel. Lur ideas han ils patriots economs deraà cun la periodica «Der Sammler» ch'è cumparida per l'emprima giada l'onn 1779. Els han propagà da pavar en stalla, la cultivaziun dal traifegl, l'engraschament intensiv, la cultura da

puma e la cultivaziun dal tartuffel pauc enconuscent fin uss. «Der Sammler» è surtut vegnì legi da la classa superiura. Sias propostas èn dentant penetradas en il pievel tras las pregiadas da spirituals progressivs u tras sairas da prelecziun dals magisters.

Perdita da las Terras subditas

Sco bleras autras regiuns èn era las Terras subditas da la Veglia Republica grischuna – la Vuclina ed ils contadis da Clavenna e Buorm – stadas bunas d'interpretar en lur favur ils signals dal temp. Animads dal vent illuministic e revoluziunar che sa fascheva valair enturn enturn, han els inoltrà l'avrigl 1787 a lur patruns ina rotcha da protestas e pretendì dapli dretgs. Las tractativas dals proxims onns n'han dentant betg purtà il success giavischà.

Tut auter è la situaziun sa preschenta da suenter las victorias da las truppas franzosas en l'Italia dal Nord: il zercladur 1797 han ils subdits grischuns erigì plantas da la libertad e declerà lur independenza. Napoleun – da quel temp cumandant da las truppas franzosas en l'Italia – ha sin quai empruvà d'intermediar tranter els e lur signurs. Questas tractativas han culminà l'avust 1797 en la votaziun da recepir la Vuclina ed ils contadis da Clavenna e Buorm sco quarta Lia da la Republica grischuna. Ma la maiortad dals cumins ha refusà questa proposta. Sin quai ha Napoleun permess l'october 1797 als anteriurs subdits da s'alliar cun la Republica cisalpina.

Aristocrats e patriots

Dal punct da vista politic èn ils aristocrats conservativs stads ils sperdents dals novs svilups. L'onn 1798 han truppas revoluziunaras franzosas conquistà la Confederaziun ed installà la Republica helvetica. Il Grischun è bain vegnì envidà da participar a la nova Republica, el ha dentant refusà la dumonda cun votaziun dal fanadur 1798 – ils circuls conservativs eran la finala sa fatgs valair cunter ils uschenumnads patriots che vulevan s'unir cun la Republica helvetica.

Suenter la fundaziun da la Republica helvetica èn las Trais Lias stadas confruntadas nunspetgadamain cun la preschientscha da truppas franzosas als cumins. Per far frunt a questas smanatschas han ils aderents dal vegl sistem politic clamà en agid truppas austriacas. Ma l'arivada dal general Auffenberg e da sia schuldada l'october 1798 dueva manar la guerra pir da dretg en il pajais.



Retirada dal general russ Suvorov sur il Veptga l'october 1799. (Maletg istorisat da Wasili Surikow, fin dal 19avel tschientaner).

Onns da guerra

Il mars 1799 è il Grischun vegnì occupà da l'armada franzosa ed incorporà en la Republica helvetica. Ils Austriacs han stui abandonar il pajais e la populaziun sto sa suttametter a la predominanza militar. Ma il matg 1799 è prorutta ina revolta, sin la quala ils Franzos han respundì cun cuntraviolenza. Tuttina èsi reussi a las truppas imperialas da reconquistar il Grischun e l'atun dal medem onn è schizunt schuldada russa sut il general Suvorov arrivada sur il Pass Pigniu. Ma la Frantscha ha cuntinuà cun las attagas e conquistà il Grischun definitivamain la stad 1800.

En differentas parts dal Grischun èn ils eveniments da guerra – spezialmain quels da l'uschenumnà «onn dals Franzos» (1799) – vegnids tradids a la posteritad a moda orala ed en furma da texts, maletgs e relicts da guerra.

Il chantun Rezia sco part da la Republica helvetica

Bain existivan gia dapi il 15avel tschientaner cunvegns politicas e militaras tranter la Confederaziun svizra e la Republica da las Trais Lias. Enfin la fin dal 18avel tschientaner han quels dus stadis dentant existì independentamain in sper l'auter.

Ma alura èn ils eveniments sa precipitads: suenter l'invasiun da l'armada franzosa en Svizra è vegnida fundada la Republica helvetica. Ed er il destin politic dal Grischun è vegnì decidì en la medema maniera sco quel da la Svizra – numadamain cun forza militar: la victoria dals Franzos sur ils imperialas ha uni in'emprima giada il Grischun cun la Republica helvetica gia la primavaira 1799. Definitivamain ha il «chantun Rezia» appartegnì dapi la stad 1800 a quest nov stadi.

Sco part da la Republica helvetica ha il Grischun survegnì in'organizaziun centralistica. Las novas autoritads han surpurtà in vestg d'uffizi unifurm; las colurs mellen, cotschen e verd han ornà la bandiera e la cordada da la Republica helvetica. E l'administraziun centralistica ha

produci en ses curt temp d'uffizi dapli actas che l'administraziun da la Veglia Republica durant decennis.

La malaveglia crescha

Gia da bell'entschatta èn ils aderents dal sistem politic vegl-republican ids sin las barricadas cunter la Republica helvetica. Cun petiziuns e resistenza passiva, per part però era cun revolts han els exprimì lur aversiun cunter tut centralissem. Ma perfin tar la cuntrapartida ha il nov stadi pers svelt ses credit. Las circumstanzas difficilas da guerra han numadamain pretendì victimas da tuttas varts ed impedi in svilup statal prosperaivel.

En il decurs dals onns 1801/02 è la cuntraversa davart l'avvegnir politic da la Svizra sa splegada tranter duas partidas oppostas, numadamain la partida centralistica e quella federalistica. Per metter ina fin a las dispartas tranter questas duas partidas, ha Napoleun clamà l'october 1802 a Paris delegaziuns dals singuls chantuns. Da las temas e speranzas che regivan en il Grischun durant che l'uschenumnada Consulta era radunada a Paris relata per exempel la «Canzun sin danief digl onn 1803» da Gieri Antoni Vieli (1745-1830). Vieli tira bilantscha dals eveniments succedids en il Grischun en il decurs dals ultims onns e constatescha ch'«purs», quai vul dir la gronda part da la populaziun, èn sa laschads surmanar da singuls manaders politics, dals uschenumnads «signurs».

Vers la mediaziun dal 1803

Sche dus sa dispartan, il terz profita – quest motto pudess valair per l'istorgia grischuna e svizra enturn l'onn 1800. Napoleun Bonaparte ha chapì da profitar da la paralisa politica chaschunada da las dispartas tranter las forzas conservativas ed ils aderents d'innovaziuns politicas e socialas. El ha chanelisà tenor ses gust il destin politic dal pajais ed ha la finala dà novas constituiuns tant a la Svizra sco er als singuls chantuns. L'Acta da mediaziun dal 1803 dueva sigillar l'appartegnentscha dal Grischun a la Confederaziun svizra.

Ord l'optica dad oz pon ins bain dir che l'adesiun definitiva a la Svizra haja preservà il Grischun da l'isolaziun e purtà prosperitad. Bliers contemporans han dentant deplorà anc ditg la sperdita da las Terras subditas e l'independenza statala da la Veglia Republica da las Trais Lias.

Ils eveniments principals en survista

20 d'avrigl 1787: Ils subdits s'opponan cunter la Republica da las Trais Lias cun quindesch puncts da protesta.

20 da mars 1789: Ils «patriots» innovativs sa furman sco partida d'opposiziun envers ils «aristocrats».

14 da fanadur 1789: L'Assagl sin la Bastille marchescha il cumenzament da la Revoluziun franzosa.

10 d'avust 1792: Assagl sin las Tuileries a Paris. Bliers mercenaris grischuns vegnan relaschads senza dretg a la pensiun.

26 da mars 1794: Ina radunanza extraordinaria dals stans a Cuira surdat la pusanza politica als patriots.

16 da matg 1796: Entrada da Napoleun a Milaan. Las truppas franzosas cuntinueschan lur campagna triumfala en l'Italia dal Nord.

21 da zercladur 1797: La Vuclina declera si'indendenza da la Republica da las Trais Lias.

22 d'october 1797: Napoleun permetta als anteriurs subdits grischuns da s'alliar cun la Republica cisalpina.

15 da november 1797: Las protestas dals patriots cunter la politica vuclinaisa dals conservativs mainan a l'installaziun d'ina dieta.

13 d'avrigl 1798: Fundaziun da la Republica helvetica cun appel formal al Grischun da s'alliar.

29 da fanadur 1798: Ils cumins grischuns refuseschan l'adesiun a la Republica helvetica. Bliers patriots mitschan sur ils cumins.

18 d'october 1798: Suenter la stipulaziun d'in contract d'agid militar occupan schuldads austriacs il Grischun.

6 da mars 1799: Truppas franzosas conquistan il Grischun; il chantun Rezia vegn integrà en la Republica helvetica.

14 da matg 1799: L'Austria stgatscha l'armada franzosa dal Grischun. La Regenza interimala vegn installada.

16 da fanadur 1800: Danovamain occupan truppas franzosas il Grischun. Il Cussegl da prefectura vegn installà.

9 da favrer 1801: La Pasch da Lunèville terminescha la Segunda Guerra da coaliziun.

29 da settember 1801: Parts dal Grischun n'obedeschan betg a las autoritads; perquai vegnan scumandadas las cumpagnias da mats.

22 da schaner 1802: La chombra d'administraziun remplazza il Cussegl da prefectura; assimilaziun da l'administraziun als ulteriurs chantuns.

25 da matg 1802: Las autoritads helveticas decidan da far ina votaziun davart la nova constituiun; da quella resulta ina grond'opposiziun cunter las innovaziuns planisadas.

30 da settember 1802: Napoleun envida ils represchentsants dals singuls chantuns (l'uschenumnada Consulta) per tractativas a Paris.

19 da favrer 1803: Napoleun surdat l'Acta da mediaziun als represchentsants da la Confederaziun e dals chantuns.

20 d'avrigl 1803: Il Cussegl grond dal chantun Grischun sa raduna per l'emprima giada.



Uebergabe der Mediations Acte

La surdada da l'Acta da mediaziun tras Napoleun (1803) furma l'origin dal chantun Grischun odiern. (Maletg da ca. 1850).

La preschentsaziun:
Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch